

І. О. Лесь,

кандидат юридичних наук

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0596-3749>

ЮРИСДИКЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ДІЗНАННЯ У СПРАВАХ ПРО ПОЛІТИЧНІ ЗЛОЧИНИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (1864-1904 РР.)

Національний авіаційний університет
проспект Любомира Гузара, 1, 03680, Київ, Україна
E-mail: iryna.les@npp.nau.edu.ua

Метою дослідження є аналіз юрисдикційних повноважень органів дізнання з розслідування політичних злочинів у російській імперії (1864-1904 рр.). Досягнення цієї мети забезпечується через пошук науково-теоретичних конструкцій на конкретному історико-правовому матеріалі. **Методологічну основу** роботи складає комплексний підхід до аналізу юрисдикційних особливостей органів дізнання у справах про політичні злочини в російській імперії (1864-1904 рр.), їх розвитку. Основою є діалектичний метод дослідження, методи аналітичний, порівняння та історизму, які забезпечують виявлення внутрішньої сутності явищ через характеристику динаміки їх розвитку та зовнішніх проявів. **Результати:** розкрито основні юрисдикційні особливості органів дізнання у справах про політичні злочини в російській імперії (1864-1904 рр.). На наш погляд, матеріали статті можуть бути використані для підготовки нових курсів з теорії та історії держави і права, що викладаються у закладах вищої освіти України, переважно при вивченні становлення та розвитку системи органів досудового слідства України. **Обговорення** одержаних результатів полягає в тому, що в статті здійснена спроба виявити і проаналізувати проблему юрисдикційних повноважень по здійсненню функції дізнання між прокуратурою та Окремим корпусом жандармів у справах про політичні злочини в російській імперії після проведення судової реформи 1864 р. Висновки, запропоновані автором, важливі для подальшого розвитку органів дізнання та слідства України, поглибленого наукового дослідження правових проблем, практичної реалізації цих історичних надбань при реформуванні державних правоохоронних органів, уповноважених на здійснення досудового слідства. Матеріали дослідження можуть бути використані в безпосередній практичній діяльності представників правоохоронних органів, науковців історії права та студентів – правників. Окрім наукового значення, а також можливостей застосування у навчальному процесі даної статті, слід вказати на її актуальність щодо законотворчого і законодавчого процесу. Практичне значення статті полягає в тому, що вона є внеском у формування наукових історико-теоретичних понять про устрій та діяльність окремих правоохоронних органів російської імперії дореволюційного періоду.

Ключові слова: судова реформа 1864 р.; дізнання; органи дізнання; прокуратура; прокурорський нагляд; поліція; Окремий корпус жандармів; повноваження; розслідування державних злочинів; російська імперія.

Постановка проблеми та її актуальність. Відповідно до Кримінального процесуального кодексу України (ст. 215), дізнання представляє одну з форм попереднього розслідування. Воно є його «найпершою і найважливішою стадією»,

фундаментом інституту розслідування. Наразі законом чітко визначений перелік органів, до юрисдикції котрих належить функція провадження дізнання (п. 4¹ ч. 1 ст. 3 КПК), проте не менш важливим є з'ясування сутності дізнан-

ня, звернення до його генези, аналізу організаційно-правових форм та особливостей функціонування в різних соціально-політичних умовах. З огляду на це, особливий інтерес викликає питання юрисдикційних особливостей дізнання у справах про політичні злочини в російській імперії (1864-1904 рр.).

У зв'язку з цим актуалізується питання наукового дослідження, аналізу та обґрунтування визначеної тематики з урахуванням тогочасного політико-правового режиму, стану та пріоритетів розвитку правоохоронної діяльності в цілому та боротьби з політичними злочинами на території російської імперії, до складу якої входили сучасні землі України.

Аналіз досліджень і публікацій з проблеми. Проблемам організації та діяльності правоохоронних органів царської росії присвячена велика кількість наукових та публіцистичних праць [1], неодноразово згадуваних у багатьох сучасних монографіях, дисертаціях та статтях, тому автор не вбачає доцільності вкотре їх перелічувати. Вважаємо за необхідне згадати видатних істориків права сучасності, роботи яких побічно стосувалися освітленої проблеми та є найбільш об'єктивними з точки зору історичної істинності, серед них: О.М. Бандурка, М.Ю. Бурдін, О.А. Гавриленко, Я.Ю. Кондратьєв, П.П. Михайленко, О.Н. Ярмиш та ін. Однак, спеціально до висвітлення насамперед на основі аналізу нормативних джерел до проблем юрисдикційних особливостей дізнання у справах про політичні злочини в російській імперії зазначеного періоду автори не зверталися.

Мета статті полягає у дослідженні та аналізі юрисдикції органів, наділених функціями дізнання у справах про політичні злочини на території російської імперії від початку впровадження судової реформи 1864 року до введення в дію нового Кримінального уложення 1904 року.

Виклад основного матеріалу. Здійснена в російській імперії судова реформа 1864 р. поставила на чільне місце прокурорського нагляду судово-слідчу діяльність з підтримання державного обвинувачення в суді. Покладаючи на прокурорів обов'язок державного обвинувачення, законодавець зберіг за ними і обов'язки нагляду

за дотриманням законності. Це особливо яскраво проявлялося на стадії попереднього слідства, коли прокурор, порушуючи кримінальні справи, ставав одночасно і стороною кримінального процесу, і наглядаючою інстанцією, яка керувала діями судового слідчого [2, ст. 3].

За загальним правилом, встановленим статтею 1034 Статуту кримінального судочинства, кримінальне переслідування у справах про державні злочини покладалося на прокурорів судових палат. Однак, зростання антиурядових виступів у росії наприкінці ХІХ ст. зумовило розширення функцій органів державної безпеки в особі політичної поліції, кістяк якої становив Окремий корпус жандармів.

У 1871 р. затверджено «Збірник узаконень для керівництва чинів поліції і корпусу жандармів при дослідженні злочинів по судових справах...» [3]. Цими Узаконеннями на чинів Окремого Корпусу жандармів покладалися обов'язки повідомляти прокурорському нагляду і поліції інформацію про будь-які злочини, виявлені у ході здійснення жандармського спостереження, запобігати знищенню слідів злочинів та ухиленню злочинців від слідства. На жандармів покладалася також функція ведення дізнання у справах про державні злочини. У подальшому ці Узаконення були включені до Статуту кримінального судочинства.

За своєю правовою природою дізнання являло собою систему невідкладних слідчих дій, що проводилися під контролем прокуратури в поєднанні з «належними розвідуваннями» із розкриття злочинів [2, ст. 16].

Зупинимося на деяких питаннях процесуального становища поліції в дореволюційній росії. Слід зазначити, що як установа поліція була складовою частиною адміністрації, відала виконанням одного з її завдань, а саме забезпеченням публічної і приватної безпеки.

За загальним правилом по відношенню до органів юстиції поліція як установа мала значення службового органу, націленого на попередження і припинення злочинів та проступків, забезпечення невідворотності покарання за допомогою збереження слідів виявленого злочину і затримання злочинців (адміністративна поліція). При цьому, під так званою судовою

владою поліції розумілися, по-перше, повноваження із здійснення поліцією окремих слідчих дій. Для попередження і припинення злочинів та проступків поліція у встановлених законом випадках мала право на проникнення до приватних осель, проведення обшуків, виїмок та оглядів, накладення арешту на майно, заборон і секвестрів, право на розкриття і перегляд приватної кореспонденції та право попереджувального особистого затримання як запобіжного заходу від спроб сховатися від слідства і суду чи знищення слідів злочину [2, ст. 71-74].

По-друге, судова влада поліції була наділена повноваженнями по здійсненню розшуку і дізнання та, у виняткових випадках, слідчих дій. Основне правило полягало в тому, що при здійсненні дізнання і слідчих дій поліція діяла в якості підлеглого і службового органу юстиції, судові органи якої мали право піддавати матеріали дізнання, підготовлені поліцією, юридичній кваліфікації. Губернські жандармські управління здійснювали дізнання у справах про державні злочини на всьому просторі імперії, в тому числі й на землях сучасної України.

Відповідно до положень Зводу військових постанов про місцеве військове управління [4] на рубежі XIX-XX ст. окремий корпус жандармів складався: 1) з головного управління Корпусу жандармів; 2) управлінь варшавського та сибірського округів; 3) губернських жандармських управлінь, додаткового до них штату, розміщеного по містах і повітах (до 1870 р. він називався наглядовим відділом корпусу) і жандармських управлінь міст Одеси і Омська; 4) Шлиссельбургського жандармського управління, з прикріпленою при ньому пішою жандармською командою; 5) повітових жандармських управлінь у варшавському окрузі; 6) жандармських поліцейських управлінь залізниць; 7) Санкт-Петербурзького, Московського і Варшавського жандармських дивізіонів і 8) Одеської міської кінної команди.

Крім того, існували також кріпосні жандармські команди і польові жандармські ескадрони, що несли військово-поліцейську службу при військах, як у мирний, так і воєнний час. Ці корпусні ланки мали наступні функціональні особливості.

Одна частина Корпусу була зведена в губернські жандармські управління, здійснювала спостереження; у деяких губерніях здійснювався політичний розшук, а також провадилося дізнання та розслідування, використовуючи в тому числі офіцерів резерву, які спеціалізувалися на дізнанні.

Друга частина Корпусу була зведена в залізничні поліцейські управління і несла службу виключно в смузї відчуження залізниць, виконуючи функції загальної та політичної поліції. У віданні офіцерів Корпусу були також охоронні відділення в Петербурзі, Москві, Варшаві та інших містах, що входили до складу градоначальства та обер-поліцмейстерств і займалися політичним розшуком. Такі органи почали діяти з 1866 р. у Санкт-Петербурзі при градоначальниках, а з 1880 р. у Москві при обер-поліцмейстерах. Це були оперативно-розшукові органи, покликані боротися з кралою методами внутрішнього контролю і зовнішнього спостереження.

Оперативний склад охоронних відділень комплектувався в основному з офіцерів Окремого Корпусу жандармів. У 1883 р. було затверджено «Положення про організацію секретної поліції в Імперії» [5], що передбачало створення таких відділень у найбільших містах у складі жандармських управлінь або в підпорядкуванні загальної поліції.

Жандармські дивізіони несли зовнішньо-поліцейську і внутрішню службу і в умовах прикордонної зони використовувалися для переслідування контрабандистів, що проривалися через кордон.

На чинів Корпусу покладалося виконання наступних обов'язків: 1) виявлення та «дослідження» злочинів; 2) охорона зовнішнього порядку, благочиння та громадської безпеки в районі залізниць; 3) сприяння місцевій цивільній владі в охороні порядку і внутрішньої безпеки; 4) огляд паспортів у деяких портах і прикордонних пунктах імперії; 5) нагляд за «державними злочинцями» і особами, обвинувачуваними в «державних злочинах», які перебували в місцях позбавлення волі; 6) несення військово-поліцейської служби в межах фортець і їх районів [3, с. 116].

Оперативні підрозділи Корпусу, які здійснювали боротьбу з державними злочинами, використовували негласні форми роботи через спеціальні апарати внутрішнього освідування («агентури», «співробітники») і зовнішнього спостереження («філери»). Щорічні інспекторські перевірки, що проводилися штабом Корпусу і видані, на основі узагальнення результатів, накази прямо націлювали жандармів на активне використання своєї агентури при здійсненні дізнання по державних злочинах [3, с. 117].

Необхідно зауважити, що з діяльністю охоронних відділень було пов'язане таке ганебне явище в історії державної політичної поліції як провокація. Підлеглі місцевим градоначальствам охоронні відділення користувалися значною автономією у проведенні розшукових заходів, централізований контроль за їх діяльністю був ослаблений, і це деякою мірою сприяло вчиненню різних порушень у сфері оперативно-розшукової роботи. Це стосувалося не тільки діяльності агентів-провокаторів, а й самих чинів охоронних відділень.

Наприклад, у 1904 р. у Віленському військово-окружному суді розглядалася справа митного чиновника Кудрявцева і 10 інших підсудних, звинувачених в участі у злочинному угрупованні, яке мало у своєму розпорядженні склад зброї та «діяло з метою насильницького повалення режиму правління» [6, с. 1-7]. Як з'ясувалося у ході судового засідання, вся ця справа була результатом спритної містифікації, підлаштованої корнетом охоронного відділення Пономарьовим. Так, останній, переодягнувшись у цивільний одяг, перейшов російський кордон і в німецькому містечку Ейдкунен купив у магазині Міллера партію револьверів та патронів, домовившись із прикажчиком магазину про доставку купленої зброї контрабандним шляхом до росії. Той умовив пронести зброю митного чиновника Кудрявцева, після чого Пономарьов затримав Кудрявцева при переході кордону на гарячому. Не зупинившись на цьому, Пономарьов знову відправився в Ейдкунен і замовив ще партію з 50 револьверів і дав завдаток, однак Міллер, дізнавшись, що Пономарьов – це та сама особа, яка втягнула його прикажчика в контрабанду,

побив його. На суді також з'ясувалося, що Пономарьов на території Пруссії підклав до автомашини начальника Вержболовського жандармського управління підполковника Мясоєдова револьвер і динаміт для подальшої його дискредитації у ході обшуку на кордоні [6, с. 8-11].

У тому ж 1904 р. прокурор Київської судової палати направив до Департаменту поліції лист про порушення закону при проведенні оперативно-розшукових заходів під час ввезення на територію імперії підривної літератури. Так, незважаючи на те, що жандармський ротмістр Белевцов з Варшавського губернського жандармського управління отримав від свого агента з Лемберга (Австро-Угорщина) повідомлення про підготовку для ввезення на територію імперії двох «транспортів» із підривною літературою, було прийнято рішення про їх пропуск через кордон під негласним наглядом. У подальшому, через деякий час при вилученні цієї літератури на конспіративній партійній квартирі в Києві було виявлено лише її частину. Прокурор суворо вказав органу розшуку на те, що «пропуск через кордон транспорту з нелегальною літературою, влаштований на явному наданні «провозителям» можливості «осилити» транспорт всередину імперії, з метою залучення до дізнання можливо більшого числа осіб, які виявляться до цього причетними ..., не приносить користь державі без протиріччя вимогам закону, тому що замість попередження і припинення підготовлюваного злочину, навпаки створює можливість для політичної діяльності [7, с. 4].

Присутність прокурорів при здійсненні жандармськими офіцерами слідчих дій, дещо кращий освітній рівень професійних юристів із плином часу привели до того, що прокурори стали відігравати провідну роль під час провадження жандармських дізнань.

Видатний судовий діяч А.Ф. Коні у зв'язку з цим зазначав: «... За незначними винятками, прокурори стали дійсними і повновладними господарями дізнань, а жандармські чини – переписувачами постанов і протоколів під диктовку прокурорів» [8, с. 214]. Результати такого дізнання не могли бути перевірені у ході подальшого судового розгляду справи, оскільки ці

справи вирішувалися, як правило, в адміністративному порядку.

Висновки. Зазначений адміністративний порядок вирішення політичних справ було скасовано лише в 1904 р. у зв'язку з введенням в дію нового Кримінального уложення. Разом із тим, обов'язкова присутність прокурора під час провадження дізнання істотно покращувала загальний рівень провадження дізнання у справах про політичні злочини, обмежуючи незаконні дії поліцейських чиновників.

У цілому прокурорський нагляд за розслідуванням державних злочинів чинами Окремого корпусу жандармів давав позитивні результати, оскільки створював умови для забезпечення дотримання вимог закону чинами цього Корпусу.

Література

1. Чисніков В.М. Сискна поліція на Україні за часів російської імперії (1880–1917 рр.): історико-правове дослідження. У 2 кн. Кн. II / наук. ред. Ярмиш О.Н. Державний науково-дослідний інститут МВС України. Харків: Мачулін, 2014. 624 с.

2. Учреждение судебных установлений 1864 г. Москва; Берлин: Директ-Медиа, 2015. 153 с.: ил. URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=273599> (дата обращения: 12.05.2022). ISBN 978-5-4475-4098-2.

3. Сборник узаконений для руководства чинов полиции и корпуса жандармов при исследовании преступлений по судебным уставам 20 нояб. 1864 г. и правилам, высочайше утвержденным 19 мая 1871 г. / сост. и [авт. предисл.] В.П. Мордухай-Болтовской (товарищ пред. Смол. окр. суда). Изд. 2-е испр. и доп. Санкт-Петербург: Тип. Ретгера и Шнейдера, 1875. XII, 295 с.

4. Свод военных постановлений 1869 г. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1879. 166 с.

5. Положение об устройстве секретной полиции в империи / русская национальная философия в трудах ее создателей. 1882. URL: <http://www.hrono.ru/dokum/1800dok/18821203polic.html>.

6. О работе отдела кадров за 1904 г. ГАРФ. Ф. 102, Оп. 260, Д. 259. С. 77.

7. О проведении специального дознания о проступках личного состава, требующих рассмотрения. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, spr. 1368. С. 8.

8. Отцы и дети судебной реформы: (к пятидесятилетию судебных уставов): 1864. 20 нояб. 1914 / А.Ф. Кони. Москва: Издание т-ва И.Д. Сытина, 1914. 296 с.

References

1. Chysnikov V.M. Siskna politsiya na Ukraini za chasiv rosiys'koyi imperiyi (1880–1917): istoryko-pravove doslidzhennya. U 2 kn. Kn. II / nauk. red. Yarmish O.N. Derzhavnyy naukovodoslidnyy instytut MVS Ukrainy. Kharkiv: Machulin, 2014. 624 s.

2. Uchrezhdenie sudebnykh ustanovleniy 1864. Moskva; Berlin: Direkt-Media, 2015. 153 s.: il. URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=273599> (data zvernennya: 12.05.2022). ISBN 978-5-4475-4098-2.

3. Sbornyk zakoniv dlya rukovodstva chyniv politsiyi i korpusu zhandarmov pry doslidzhenni prestuplenyy po sudovym ustavam 20 lyst. 1864 r. i pravylam, vysochayshe zatverdzenym 19 trav. 1871 r. / sost. i [avt. predysl.] V.P. Mordukhay-Boltovs'koyi (tovaryshch pred. Smol. okr. suda). Izd. 2-e ispr. i dop. Sankt-Peterburh: Typ. Rethera y Shneydera, 1875. XII, 295 s.

4. Svod voennykh postanovlenyy 1869 r. Sankt-Peterburh: Derzh. typ., 1879. 166 s.

5. Polozhenie ob ustroystve sekretnoy politsii v imperii. Russkaya natsional'naya filosofiiia v trudakh ee sozdateley. 1882. URL: <http://www.hrono.ru/dokum/1800dok/18821203polic.html>.

6. O rabote viddilu kadriv za 1904 r. GARF. F. 102, op. 260, D. 259. S. 77.

7. O provedenni spetsial'noho dozuvannya o prokhodkakh osobystoho skladu, trebuyuchykh roz'hlyadu. TSDAHO Ukrainy, f. 1, op. 23, spr. 1368. S. 8.

8. Ottsy i deti sudebnoy reformy: (k pyatidesyatiletiiyu sudebnykh ustavov): 1864. 20 lyst. 1914 / A.F. Kony. Moskva: izdanye t-va Y.D. Sytina, 1914. 296 s.

Iryna Les

JURISDICTIONAL FEATURES OF INQUIRY IN CASES OF POLITICAL CRIMES IN THE RUSSIAN EMPIRE (1864-1904)

National Aviation University
Liubomyra Huzara Avenue, 1, 03680, Kyiv, Ukraine
E-mail: iryna.les@npp.nau.edu.ua

*The purpose of the study is to analyze the jurisdiction of the inquiry bodies to investigate political crimes in the russian empire (1864-1904). The achievement of this goal is ensured through the search for scientific and theoretical constructions on specific historical and legal material. **Results:** the main jurisdictional features of the bodies of inquiry in cases of political crimes in the russian empire (1864-1904) were revealed. In our opinion, the materials of the article can be used in preparation of new courses in the theory and history of state and law, which are taught in higher education institutions of Ukraine, mainly when studying the formation and development of the system of pre-trial investigation bodies of Ukraine. **Discussion** of the results is that the article attempts to identify and analyze the problem of jurisdiction over the inquiry function between the prosecutor's office and the Special Corps of Gendarmes for political crimes in the russian empire after the judicial reform in 1864. The conclusions proposed by the author are important for the further development of inquiry and investigation bodies and in-depth scientific research of legal issues, practical implementation of these historical achievements in reforming state law enforcement agencies authorized to conduct pre-trial investigations. Research materials can be used in the direct practical activities of law enforcement officials, scholars of the history of law and law students. In addition to the scientific significance, as well as the possibilities of application in the educational process of this article, it should be noted its relevance to the legislative and legislative process. The practical significance of the article is that it is a contribution to the formation of scientific historical and theoretical concepts about the structure and activities of certain law enforcement agencies of the russian empire in the pre-revolutionary period.*

Key words: *judicial reform of 1864; inquiry; bodies of inquiry; prosecutor's office; prosecutorial supervision; police; Separate corps of gendarmes; powers; investigation of state crimes; russian empire.*

Стаття надійшла до редакції 14.05.2022